

ДАСТЛАБКИ ШАРТНОМА ВА ОПЦИОН ШАРТНОМАСИ, УЛАР ЎРТАСИДАГИ ҲУҚУҚИЙ ФАРҚЛАР

*Мустақил тадқиқодчи: “ОСТОВАНК” АЖ
Муаммоли активлар билан ишлаш департаменти
директори – Наврузжон Мусоев*

Аннотация. Муаллиф томонидан фуқаролик муомаласида дастлабки шартнома ва опцион шартномаси, улар ўртасидаги ҳуқуқий фарқлар, опцион шартномасидан фойдаланиш масалалари, унинг предмети, келажакдаги истикболлари, шартнома тузиш учун опцион юбориш тартиб-таомиллари юзасидан хориж тажрибаси ўрганилган ва буни миллий қонунчиликда қўлланилиши юзасидан изланиш олиб борилди.

Калит сўзлар: Шартнома, дастлабки шартнома, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, опцион шартномаси, тартиб-таомиллар, фуқаролик муомаласи, оферта.

1688 йилги “Чалкашлик”лар китобида Амстердам фонд биржасидаги “опцион” савдолари шундай тасвирланади: “Сиз учун фақат чекланган хавфлар бўлади, даромад еса сизнинг барча тасаввурларингиз ва умидларингиздан ошиб кетиши мумкин¹”.

Опцион молиявий инструмент сифатида 1690-йилларда Англияда савдосотикда қўлланилган. Ҳозирда ғарб мамлакатларида опцион кўчмас мулк олди-сотдисиди, корпоратив акцияларнинг айланмасида, кинофилм саноатида, масалан, кино ёки театр продюссерлари кўпинча маълум бир китоб ёки сценарийни драматизация қилиш ҳуқуқини берадиган опционни сотиб олишади, лекин бундан фойдаланиш мажбурият бўлмайди. Кредит линияларида опцион потенциал қарз олувчига белгиланган муддат ичида қарз олиш ҳуқуқини беради, лекин бу ҳам мажбурият бўлмайди.

Опцион битимларининг энг батафсил тузилиши Германия фуқаролик доктринасида ўрганилган. Опцион шартномаси (Options-vertrag) ва унинг асосида тузилган асосий шартнома (Hauptvertrag) нисбатига турли ёндашувларни назарда тутувчи иккита батафсил назария мавжудлигидан далолат беради.

¹ Teresa Corzo, Margarita Prat & Esther Vaquero (2014) Behavioral Finance in Joseph de la Vega's Confusion de Confusiones, Journal of Behavioral Finance, 15:4, 341-350, DOI: 10.1080/15427560.2014.968722

1. Шартномаларнинг бўлиниши назариясига кўра (Trennungstheorie), опцион шартномаси мустақил шартномадир, лекин айти пайтда у тайёргарлик характериға эға бўлиб, потенциал қабул қилувчига (иккинчи ҳуқуқ эғаси) бир томонлама ўз хоҳиши орқали асосий шартномани кучға киритиш имкониятини беради. Бунда секундар ҳуқуқ кўриб чиқилаётган назариянинг асосидир. Шундай қилиб, субъектив иккинчи ҳуқуқни амалға ошириш томонларнинг ҳуқуқий позициясига бевосита таъсир қилади, уларни ўзгартиришға мажбур қилади. Шартномаларнинг бўлиниши назариясига кўра, опцион шартномасида асосий шартноманинг барча муҳим шартлари бўлиши керак.

2. Яғона шартнома назарияси (Einheitstheorie) ихтиёрий мавжудлиғига асосланган (иккинчи) таклифни ўз ичига олган яғона шартнома бўйича фаолиятини талаб қилиш ҳуқуқи (Angebotsvertrag), қайсики бу ҳақида томонлар илғари келишувға эришган. Шунингдек, опцион шартномасининг мазмуниға оферта юборувчи белгиланган муддатда офертанинг мажбурийлиғига риоя қилиш мажбуриятини олиши ва компенсация тўлаш мажбуриятини олиши шарти (Бингунгсенгелт) киритилган бўлади. Шундай қилиб, ваколатли шахс опцион ҳуқуқиға эға бўлади, унинг бажарилиши асосий шартномани тузишға олиб келади.

Миллий қонунчилиғимизда ҳам опцион шартномасинининг ўхшаш конструкцияси келтириб ўтилган. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 361-моддасига кўра дастлабки шартнома бўйича тарафлар келгусида мол-мулк бериш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш ҳақида дастлабки шартномада назарда тутилган шартлар асосида шартнома тузиш (асосий шартнома) мажбуриятини оладилар².

Дастлабки шартнома асосий шартнома учун белгиланган шаклда, бордию, асосий шартноманинг шакли аниқланмаган бўлса, ёзма шаклда тузилади. Дастлабки шартноманинг шакли тўғрисидаги қоидаларға риоя қилмаслик унинг ҳақиқий саналмаслиғига сабаб бўлади.

Дастлабки шартномада асосий шартноманинг нарсасини, шунингдек бошқа муҳим шартларини белгилаб қўйиш имконини берадиган шартлар бўлиши керак. Дастлабки шартномада тарафлар қанча муддатда асосий шартномани тузиш мажбуриятини олиши кўрсатилади. Агар дастлабки шартномада бундай муддат белгилаб қўйилган бўлмаса, асосий шартнома дастлабки шартнома тузилган пайтдан бошлаб бир йил ичида тузилиши шарт.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси 1-қисм — Қонунчилик маълумотлари миллий базаси (<https://lex.uz/docs/111189>)

Агар тарафлар асосий шартномани тузишлари лозим бўлган муддатнинг охиригача у тузилмаса ёки тарафларнинг биронтаси ҳам иккинчи тарафга ана шундай шартнома тузиш ҳақида таклиф юбормаса, дастлабки шартномада назарда тутилган мажбуриятлар бекор бўлади.

Фуқаролик кодексидаги шарҳларда дастлабки шартномага қуйидагича таъриф берилади: “Дастлабки шартноманинг нарсаси келгусида асосий деб аталувчи бошқа шартномани тузишдан иборатдир. Бинобарин, асосий шартнома тузилиши билан дастлабки шартномадан кўзда тутилган мақсадга эришилади. Ўз навбатида, мазкур асосий шартноманинг нарсаси мол-мулк бериш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатишдан иборат Дастлабки шартномага қўйиладиган бош талаблардан бири сифатида қонунда шартноманинг шакли ажратиб кўрсатилади, яъни унинг шакли келгусида тузиладиган шартноманинг шаклида бўлиши зарур. Масалан, асосий шартноманинг нарсаси агар кўчар мулкни бошқа шахсга рента тўлаш асосида ўтказилишидан иборат бўлса, дастлабки шартнома ҳам ФКнинг 513-моддаси талабига мувофиқ, нотариал тасдиқланган бўлиши шарт. Агар асосий шартноманинг шакли белгиланган бўлмаса, ҳар қандай ҳолатда ҳам дастлабки шартнома ёзма шаклда тузилиши шарт.

Шунингдек, дастлабки шартнома қандай шартлардан таркиб топиши зарурлиги ҳам белгилаб қўйилган. Бу асосий шартноманинг нарсасини, шунингдек, бошқа муҳим шартларини белгилаб қўйиш имконини берадиган шартлар, яъни уларсиз асосий шартнома тузилган деб ҳисобланиши мумкин бўлмаган шартлардир. Дастлабки шартномага тарафларнинг ихтиёрига мувофиқ асосий шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларни белгилаш ва бажаришга оид бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкин. Шу тариқа дастлабки шартнома асосий шартнома билан чамбарчас боғлиқдир. Умумий қоидага кўра, дастлабки шартномада тарафлар асосий шартномани тузиш муддатини кўрсатиб қўядилар. Агар у ёки бу сабабларга кўра бу ишни бажармаган бўлсалар, дастлабки шартнома тузилганидан кейин бир йил ичида асосий шартнома тузилиши шарт. Бу ҳолда, агар кўрсатилган муддатлар тугагунча асосий шартнома тузилмайдиган бўлса ёки тарафлардан биронтаси иккинчи тарафга ана шундай шартномани тузиш тўғрисида таклиф юбормаса, дастлабки шартномада кўзда тутилган мажбуриятлар бекор бўлади. Шунга эътибор қилиш керакки, агар кўрсатилган муддатлар ичида тараф тегишли таклифни юборишга улгурса-ю, аммо асосий шартномани тузиш таомили чўзилиб кетса ва натижада кўрсатилган муддат ўтказиб юборилса, дастлабки

шартнома токи асосий шартнома тузилгунча кучда қолаверади. Дастлабки шартнома шартномавий алоқаларнинг мустақамланишига кўмаклашади, у келгусида асосий шартномани тузишнинг муҳим кафолати бўлиб хизмат қилади. Тарафлардан бири асосий шартномани тузишдан асоссиз равишда бўйин товласа, бошқа тараф суд тартибида бўйин товлайётган тарафни мажбурий тарзда шартнома 763 26-боб. Шартнома тушунчаси ва шартлари тузиш ва ўзига асоссиз бўйин товлаш натижасида етказилган зарарни қоплашни талаб этишга ҳақлидир³”.

Лекин шундай бўлсада, фикримизга кўра, миллий фуқаролик ҳуқуқи фанимизда опцион шартномасини тузиш механизми етарли даражада ўрганилмаган. Хусусан, унинг масаласи ҳуқуқий табиати ҳали ҳал қилинмаган. Қонунчилигимизда бу ҳуқуқий конструкция ўз аксини топмаган.

Бундан ташқари, хориж юридик адабиётларда ҳам ушбу масала бўйича қизғин мунозаралар мавжуд. Иқтисодиётда опцион шартномалари шартнома назарияси соҳасида муҳим рол ўйнайди. Жумладан, Oliver Харт⁴ (1995, п. 90) опцион шартномалари ушланиб қолиш муаммосини юмшатиши мумкинлигини кўрсатади (инвестицияларнинг аниқ даражаси шартномада кўрсатилмаганда юзага келадиган инвестиция муаммоси).

Бироқ, шартнома назариясида шартномавий томонлар келажакдаги қайта музокараларни истисно қила олмасалар, опцион шартномалари ҳали ҳам фойдали бўладими-йўқми деган мунозаралар мавжуд⁵.

Мутахассислар томонидан “опцион келишувини алоҳида ҳуқуқий шартнома эмас, у ҳуқуқий механизм сифатида асосий шартномадан алоҳида мавжуд бўла олмайди⁶” деган қарашлар мавжуд. Бунда тадқиқотчилар бу опцион асосий шартноманинг ажралмас қисми эканлигига ишонишади, шунинг учун уни опцион эгасига танлаш ҳуқуқини бериш орқали асосий шартномани тузишнинг “махсус” (таклифни қабул қилиш орқали шартнома тузиш ёки қабул қилишдан бош тортиш) усули деб таърифлайдилар.

Бошқа мутахассисларнинг қайд этишича опцион дастлабки шартнома ҳисобланади. Бу фикрнинг асосида опцион ва дастлабки шартноманинг

³ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. – Т.: «Vektor-Press», 2010.– 816 б.–(Профессионал (малакали) шарҳлар).

⁴ Hart, Oliver (1995). Firms, contracts, and financial structure. Clarendon Press.

⁵ Lyon, T. P.; Rasmusen, E. (2004). ["Buyer-Option Contracts Restored: Renegotiation, Inefficient Threats, and the Hold-Up Problem"](#) (PDF). Journal of Law, Economics, and Organization. 20 (1): 148-169. doi:10.1093/jleo/ewh027. ISSN 8756-6222.

⁶ Бородкин В. Г. Опционный договор в проекте изменений в Гражданский кодекс // Московский юрист. 2013. № 2. С. 78–88.

умумий белгилари борлиги билдирилади. Бунда шартномаларнинг ташкилий сифати биринчи ўринга қўйилади.

Фуқаролик ҳуқуқида ташкилий шартномаларга қуйидагича таъриф берилади: Ташкилий шартномалар бу томонлар ўртасида мол-мулк олди-сотдисини расмийлаштиришни мақсад қилмайдиган, томонлар ўртасида келажакдаги содир бўлиши мумкин бўлган фуқаролик ҳуқуқи объектларни бегоналаштириш ёки қабул қилиш бўйича маълум бир муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш учун ишлатиладиган шартномалар тушунилади.

Дастлабки шартнома ва шартнома тузиш учун опцион келишуви ўртасидаги бошқа фарқларга қуйидагилар кириши мумкин:

1. Дастлабки келишув фақат ташкилий характердаги мажбуриятнинг пайдо бўлиши учун асосдир: у қарши мулкый топширишлар бўйлишини назарда тутмайди.

Опцион келишуви ҳам ташкилий, ҳам мулкый характердаги мажбурият учун асосдир. Яъни Шартнома тузиш учун опцион келишуви ҳақ эвазига ва ёки маълум бир ҳуқуқни тақдим этиш табиатига эга.

2. Дастлабки шартнома иккала томонни ҳам асосий шартномани тузишга боғлайди, лекин опцион фақат таклиф қилувчини боғлайди, потенциал қабул қилувчига эса асосий шартномани тузиш ҳуқуқи берилади, аммо бу мажбурият ҳисобланмайди.

3. Дастлабки шартнома моделини танлашда, асосий шартномани тузишдан бўйин товланган тақдирда, суд томонидан мажбурлаш механизми қўлланилиши мумкин. Опционни амалга оширишда асосий шартнома қайтариб бўлмайдиган таклифни қабул қилгандан сўнг автоматик равишда тузилади. Шундай қилиб, шартнома тузиш учун опцион келишуви табиатан дастлабки шартнома ҳисобланмайди.

Опцион махсус шартнома механизми бўлиб, ушбу шартнома тузилмаларининг ўзига хослиги шундаки, улар шартномаларнинг анъанавий таснифларига мос келмайди, улар бир махсус шартнома тузилмасига хос бўлган зарур хусусиятларга эга бўлган шартнома мажбуриятларининг деярли ҳар қандай турларига нисбатан қўлланилиши мумкин.

Опцион бир томонга бир томонлама ҳуқуқ берилганлиги билан тавсифланади, иккинчи томон келишилган муддат ичида ваколатли томоннинг қарорини кутишга мажбур бўлади. Юқоридаги таъриф ушбу шартномавий механизмдан фойдаланиб, деярли ҳар қандай турдаги фуқаролик шартномасини тузиш мумкинлигини кўрсатади, масалан, етказиб бериш

шартномасини тузиш имконияти, сотиб олиш шартномасини тузиш имконияти ва бошқалар.

Лекин опционнинг бир нечта камчиликлари ҳам мавжуд. Опцион механизмларининг бундай шакли томонлар учун энг мақбул шаклни танлашни талаб қилади. Шунинг учун тузиш керакки, ушбу танлов турли хил ҳуқуқий оқибатларга олиб келади, шу жумладан опцион ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиш, опцион берилган тақдирда, опцион шартномаси шартларини бажармаслик, бузилган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш йўллари ва механизмлари ишлаб чиқиши лозим.

Опционнинг ҳуқуқий табиатини тўлиқроқ тушуниш учун иккинчи ҳуқуқ яъни ҳуқуқи вужудга келтирувчи ҳуқуқ тушунчасига (секундар ҳуқуқ) мурожаат қилиш керак.

“Секундар ҳуқуқ” (gestaltungsrechte) конструкциясини 1903 йилда Берлинда ушбу мавзу бўйича монография нашр этган немис цивилисти Е.Зеккел таклиф қилган. Кейинчалик у яратган назария немис фуқаролик қонунчилигида ҳукмронлик қилди. Секундар ҳуқуқларни субъектив ҳуқуқларнинг алоҳида тури сифатида тан олган Е. Зеккел уларни “бир томонлама битим орқали муайян ҳуқуқий муносабатларни ўрнатиш имкониятини яратадиган ҳуқуқлар деб таърифлаган”⁷.

Секундар ҳуқуқ ўзига хослиги шундаки, у контрагентнинг ҳаракатлари ҳисобига эмас, ваколатли томоннинг ўз ҳаракатларига боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда, контрагентнинг мажбурияти у билан боғлиқ бўлмайди. Секундар ҳуқуқ фақат контрагентнинг ҳаракатларини “боғлайди” ва бу “боғлиқлик” иккинчи томоннинг тўғри хатти-ҳаракатларида, яъни контрагентнинг таклифни қабул қилишини кутиши ва учинчи шахслар билан асосий шартнома тузишдан бош тортиши зарурлигида ифодаланади. Шу билан бирга, контрагентнинг тўғри хатти-ҳаракати секандар ҳуқуқи билан бевосита боғлиқ бўлмайди.

Шартнома тузиш опциониди қабул қилиш фақат бундай опцион билан белгиланган шарт пайдо бўлганда, шу жумладан томонлардан бирининг иродасига қараб кўрсатилиши мумкинлиги белгиланган.

Опцион шартномаси, аксинча, алоҳида шартнома тузилишини ўз ичига олмайди ва томоннинг иродаси натижасида алоҳида шартноманинг пайдо бўлишига олиб келмайди, чунки контрагентлар аллақачон шартнома

⁷ Вакулина Г.А. “О секундарных правах в науке гражданского права РОССИИ” // Фундаментальные исследования. – 2008. – № 11. – С. 60-61;

доирасида (сотиб олиш ва сотиш, бартер, шартнома ва бошқ.) ва бир томоннинг иродаси фақат маълум шартларда олдин мавжуд бўлган шартноманинг кучга киришига ҳисса қўшади.

Опцион шартномасида томонлар улардан бирига битимни амалга оширишни бошлаш ҳуқуқини, иккинчисига — ваколатли томоннинг иродасини кутиш мажбуриятини юклашади. Шартнома тузиш учун опционда асосий шартнома тузилгунга қадар томонлар мажбуриятларнинг бажарилишини талаб қилишга ҳақли емас. У фақат бундай шартнома тузишни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади

Опцион шартномалари ўзига хос ҳуқуқ ва мажбуриятлар тўпламига эга, унинг ўзига хос хусусияти шундаки, бир томон — харидор — шартнома бўйича даъво қилишнинг асосий ҳуқуқига эга, иккинчиси — сотувчи — бу талабни бажариш учун умумий мажбуриятга эга бўлади. Шу билан бирга, томонларнинг ҳар бири турдош ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишади.

Шундай қилиб, опцион шартномаси, шартнома тузиш учун опционнинг ҳамда дастлабки шартноманинг ҳуқуқий хусусиятларини таҳлил қилиш натижаларини сарҳисоб қилган ҳолда, биз иккита мустақил опцион шартномаси ва шартнома тузиш учун опцион тузилмаларини норматив ҳуқуқий тартибга солиниши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Гарчи ҳозирги вақтда улардан бирортасидан фойдаланишнинг самарадорлиги ва устуворлигини аниқ баҳолаш ҳали ҳам имконсиз бўлсада, янги фуқаролик қонунчилигида ушбу ҳуқуқий тузилмаларнинг ўз аксини контрагентлар ўртасидаги муносабатларни соддалаштириш, уларга қулайликлар яратиш йўлидаги тўғри қадам бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси 1-қисм — Қонунчилик маълумотлари миллий базаси (<https://lex.uz/docs/111189>)
- 2) Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. — Т.: «Vektor-Press», 2010.— 816 б.— (Профессионал (малакали) шарҳлар).
- 3) Вакулина Г.А. “О секундарных правах в науке гражданского права России” // Фундаментальные исследования. — 2008. — № 11. — С. 60-61;
- 4) Hart, Oliver (1995). Firms, contracts, and financial structure. Clarendon Press.
- 5) Lyon, T. P.; Rasmusen, E. (2004). "Buyer-Option Contracts Restored: Renegotiation, Inefficient Threats, and the Hold-Up Problem" (PDF). Journal

of Law, Economics, and Organization. 20: 148-169. doi:10.1093/jleo/ewh027. [ISSN 8756-6222](#).

- 6) Бородкин В. Г. Опционный договор в проекте изменений в Гражданский кодекс // Московский юрист. 2013. № 2. С. 78–88.
- 7) Midland Bank Trust Co. Ltd. Vs Green (1981) AC 513, (1981) 1 All ER 153, (1981) WLR 28, 42 P&CR 201 (44 CLJ 284). URL: <http://e-lawresources.co.uk/Land/Midland-Bank-v-Green.php>
- 8) Mattias Sander. Bondesson's Representation of the Variance Gamma Model and Monte Carlo Option Pricing. Lunds Tekniska Högskola 2008.
- 9) Teresa Corzo, Margarita Prat & Esther Vaquero (2014) Behavioral Finance in Joseph de la Vega's Confusion de Confusiones, Journal of Behavioral Finance, 15:4, 341-350, DOI: 10.1080/15427560.2014.968722